

археологической экспедиции у с. Бельск Котелевского района Полтавской области в 2005 году. – К.: изд. ИА НАНУ, 2006. – С. 99–122.

6. **Супруненко О. Б.** Селітроварницький стан на Більському городищі / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк, Ю. О. Пуголовок. – К.: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА, 2010. – 96 с.
7. **Шафонский А. Ф.** Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая России, из частей коей оное наместничество составлено, сочинённое Действительным Статским Советником и Кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами / А. Шафонский. – Издание Судинко М. И. – К.: Тип. Императорского университета Св. Владимира, 1851. – 697 с., 4 карты.
8. **Шрамко Б. А.** Крепость скифского времени у с. Бельск – город Гелон / Б. А. Шрамко // Скифский мир. – К., 1975. – С. 94–132.

Олександр Прядко (Переяслав-Хмельницький),
завідувач науково-дослідного сектору
«Археологічна експедиція» НІЕЗ «Переяслав»

Майдани і майданоподібні споруди Чорнобаївщини

Дослідженню археологічних пам'яток доби козацтва в Україні протягом останнього десятиліття приділяється підвищена увага. Серед найбільш поширених пам'яток XVI–XVIII ст. майдани і майданоподібні споруди посідають вагоме місце.

Метою даної роботи є виділення і введення до наукового обігу одного із центрів селітроварного виробництва козацької доби Лівобережної України.

На сьогодні практично не здійснюється вивчення цих пам'яток, яких тільки на території Дніпровського Лівобережжя нараховується не менше 1000. У межах широкого історико-етнографічного регіону історичної Полтавщини (територія сучасних Полтавської, лівобережних частин Київської, Черкаської і Чернігівської областей), де знаходиться більше 300 майданів і майданоподібних споруд, вивчення цих своєрідних старожитностей практично не проводиться. Маємо лише кілька спроб їх археологічного дослідження, позначених розкопками кількох майданів та обстеження майданоподібних споруд [7, 10].

Археологи XIX ст. звернули увагу на конструктивну особливість земляних насипів. У 1869 р. на I Археологічному з'їзді було запропоновано розділити кургани на могили – поховання і «прості» земляні насипи, які могли мати різне призначення: сторожові пункти чи маяки, кордони або навіть обсерваторії. Тоді ж такі були виділені кургани обрядові, які в лісостеповій зоні України називались «майданами». Було відзначено, що майдани відрізняються від інших земляних споруд вишуканими формами і нагадують гігантські символи [9, 30].

З XX ст. майдани стали об'єктами наукового зацікавлення відомих учених-археологів: В.О. Городцова, О.А. Спіцина, М.О. Макаренка,

М.Я. Рудинського, О.С. Федоровського, І.І. Ляпушкіна, статиста і краєзнавця Л.В. Падалки. Проблематиці селітроварного промислу присвятили немало сторінок своїх праць відомі українські історики О.І. Рігельман, О.Ф. Шафонський, О.А. Скальковський, Д.І. Яворницький, Д.І. Багалій, О.Г. Слюсарський, О.П. Апанович та інші. Друга пол. ХХ ст. ознаменувалася ґрунтовнішими дослідженнями майданів. З дослідників, які залишили слід у вивченні цієї проблематики, відзначимо Г.Т. Ковпаненко, Д.Я. Телегіна, М.П. Кучеру, Б.А. Шрамка, А.О. Моруженко. Узагальнення цих досліджень здійснене відомим донецьким археологом В.П. Андрієнком.

В.П. Андрієнко висловив припущення, що майдани – це зруйновані кургани, які використовувались для добування селітри або як фортифікаційні чи звіроловні споруди.

Окремі дослідники – А.А. Бобринський (1898 р.), І.І. Фундуклей (1848 р.), – висунули гіпотезу про культове чи обрядове призначення майданів.

У 1898 р. археолог А.А. Бобринський звернув увагу на майдан Бурти біля села Цветна Чигиринського повіту Київської губернії: «З висоти пташиного польоту всі насипи майдану мають представляти щось схоже на величезного павука ... Відсутність могил під майданами, його своєрідна форма ..., все це виправдовує припущення, що такі споруди мали служити не як поховання, а як обрядово – релігійні» [9, 30].

А.А. Бобринський зафіксував, що земляні відростки майдану спрямовані між сторонами світу, найбільш складний відросток хрестоподібного «павука» звернений на захід сонця в період літнього сонцестояння.

Наукове вивчення майданів викликане ще й тим, що ці масові археологічні пам'ятки надто швидко зникають зі тла української землі, знищуються не тільки багаторічною оранкою, а й землевпорядними і кар'єрними роботами, їх вибирають в якості добрива для покращення родючості земель, а то й просто – руйнуються людьми, байдужими до справи збереження пам'яток історико-культурної спадщини.

Дослідження майданів Дніпровського лісостепоного Лівобережжя не тільки дасть змогу показати особливості специфічного промислу козацької доби, а й реконструювати через його поширення і розвиток історичні процеси, що відбулися в регіоні, динаміку змін у містобудуванні і фортечному будівництві з використанням культурних нашарувань і валів для селітровоного виробництва.

Вивчення майданів та майданоподібних споруд спонукає до систематизації всіх наявних археологічних, історичних і пізніх картографічних джерел, поєднання їх у комплексному аналізі, що допоможе всебічно висвітлити походження та датування цих споруд, окреслити райони розповсюдження селітроварного промислу у XVII–XVIII ст., скласти уявлення про типологію і характер спорудження майданів, позначити місцезнаходження селітроварних заводів та визначити основні типи археологічних

курганних поховань і поселенських пам'яток, які використовувались для селітроварного виробництва.

Селітроваріння в Україні у XVII–XVIII ст. набуло особливо значного поширення. Це було пов'язано з великим попитом на порох для вогнепальної зброї. При виготовленні димного пороху, як відомо, головною складовою частиною була селітра.

Під час Визвольної війни 1648–1654 років контроль за виробництвом селітри здійснював безпосередньо Богдан Хмельницький. Після Переяславської Ради цю функцію перебрав на себе царський уряд. Певна частина цього продукту використовувалась в Україні, але здебільшого вона відсилалась на порохові заводи Москви, Казані, Тобольська [1, 67].

Майдани в найпростішій «класичній» формі – це земляні споруди, які складаються з кільцевого валу, входу, що веде до кільцевої заглибини і бокових насипів – крил або бургтів [2, 65].

Часто зустрічаються значно складніші споруди цього типу, як правило, з кількома входами і відповідним числом подвійних крил. Деякі майдани мають посередині виступи. Подекуди перед входом збереглися сліди напівзасипаних ям. Це – один тип майданів. Існують десятки його варіантів. Інший тип – майданоподібні споруди, що складаються з безлічі виступів і впадин [1, 68].

На сьогодні в межах Чернобаївського району Черкаської області нам відомо вісім майданів та майданоподібних споруд, із яких лише один задернований, а всі інші інтенсивно розорюються.

Під час обстеження стану збереженості археологічних пам'яток на прилеглий території поблизу села Малі Канівці (Чернобаївський район, Черкаська область) було виявлено залишки двох майданів.

Майдан № 1 (рис. 1).

Опис даного «городка» подано у роботі Миколи Макаренка «Городища и курганы Полтавской губернии»: «... городокъ въ 2-хъ верстахъ отъ с. Малыхъ – Каневецъ, по направленіи къ селу Крестителеву; въ длину = 45, въ ширину = 23, и въ окружности = 68 саж.; треугольный; поверхность ровная; распаивається; на высокому мѣстѣ, въ полѣ; валы съ З., В. и Ю.; входъ съ С.; вполнѣ сохранилось; преданий нетъ» [6, 4].

Пам'ятка розорюється, розташована на лівому березі річки Ірклій за 1,6 км на південний захід від будівлі пошти с. Малі Канівці. Висота від 0,60 до 0,80 м. Округла частина в діаметрі близько 85 м. З східної сторони відходять два дугоподібні бурти. Лівий довжиною 45 м, шириною 2–3 м, правий довжиною 47 м, шириною 2–3 м. Під час візуального обстеження майдану було виявлено мідну російську монету 1897 року, що підтверджує інформацію про існування селітроваріння в даному регіоні до кінця XIX ст.

Майдан № 2 (рис. 1).

Опис цього «городка» також подано у роботі Миколи Макаренка «Городища и курганы Полтавской губернии»: «... городокъ въ 2-хъ верстахъ отъ

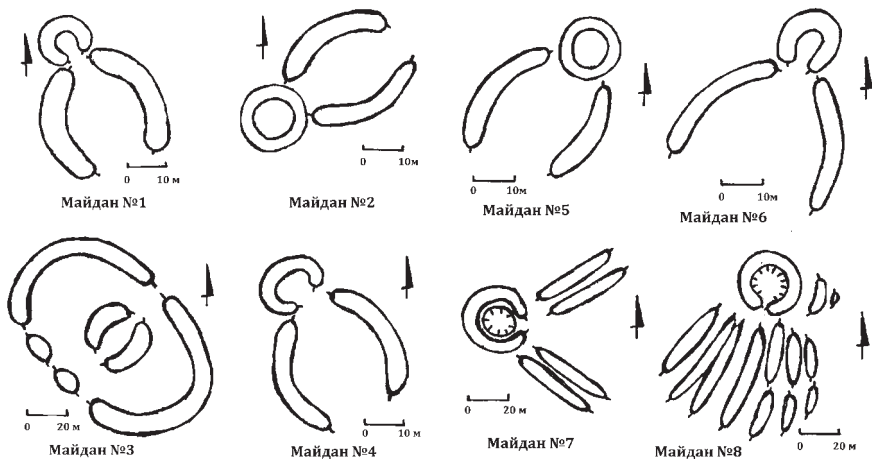

Рис. 1. Схематичний план західної групи майданів Чорнобаївщини.

Рис. 2. Схематичний план східної групи майданів Чорнобаївщини.

с. Малихъ – Каневецъ, по направлению къ селу Мельникамъ; въ длину = 104 саж. въ ширину = 20, и въ окружности = 124 саж.; треугольный; поверхность ровная; распаивается; на ровномъ мѣстѣ, въ полѣ; валы съ С. Ю. и З.; входъ съ В.; вполнѣ сохранилось; преданий нетъ» [6, 4].

Пам'ятка розорюється, розташована на правому березі річки Ірклій в ур. Бурти за 1,7 км на південний захід від будівлі пошти села Малі Канівці. Висота від 0,50 до 0,60 м. Округла частина в діаметрі близько 70 м. З північної частини відходять два дугоподібні бурти. Лівий довжиною 46 м, шириною 2–3 м, правий довжиною 45 м, шириною 2–3 м. Під час візуального обстеження майдану, було виявлено фрагменти кераміки кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Майдан № 3 (рис. 1).

Пам'ятка розорюється, розташована на лівому березі річки Ірклій за 1,4 км на північний схід від будівлі пошти села Великі Канівці. Відноситься до складних майданоподібних споруд. Адже за формою овально-видовжена: складається з двох великих дугоподібних буртів (120 та 118 м) та чотирьох менших його фрагментів (50, 46, 23, та 15 м). Висота буртів від 0,40 до 0,60 м.

У квітні 2011 р. під час обстеження стану збереженості на прилеглий території поблизу села Ревбінці (Чорнобаївський район, Черкаська область) виявлено залишки двох селітроварних майданів.

Майдан № 4 (рис. 1).

Пам'ятка розорюється, розташована на правому березі річки Ірклій за 450 м на захід від будівлі пошти села Ревбінці. Округла частина в діаметрі близько 60 м. З південної частини відходять два дугоподібні бурти. Лівий

довжиною 48 м, шириною 2–3 м, правий довжиною 62 м, шириною 2–3 м. Висота бургтів від 0,50 до 0,60 м.

Майдан № 5 (рис. 2).

Пам'ятка розорюється, розташована на правому березі річки Ірклії за 850 м на захід від будівлі пошти села Ревбінці. Округла частина в діаметрі близько 80 м. З західної частини відходять два дугоподібні бурти. Лівий довжиною 54 м, шириною 2–3 м, правий довжиною 45 м, шириною 2–3 м. Висота бургтів від 0,40 до 0,50 м.

У травні 2012 р. під час обстеження стану збереженості археологічних пам'яток басейну річки Коврай (Чорнобаївський район, Черкаська область) автором було виявлено залишки селітроварного майдану.

Майдан № 6 (рис. 2).

Пам'ятка розорюється, розташована на лівому березі річки Коврай за 2,5 км на південь від будівлі пошти села Старий Коврай. Округла частина в діаметрі близько 75 м. З західної частини відходять два дугоподібні бурти. Лівий довжиною 62 м, шириною 2–3 м, правий довжиною 63 м, шириною 2–3 м. Слід відмітити що бурти мають широку розвернутість. Між буртами в центрі невелике кратероподібне заглиблення 0,50–0,60 м. Висота бургтів від 0,40 до 0,50 м.

Майдан № 7 (рис. 2).

Розташований на правому березі річки Бурімка за 4,5 км на південь від будівлі пошти села Хрестителеве. Задернований. На топографічних картах позначений під назвою – Майдан. За класифікацією відноситься до складних майданоподібних споруд. На поверхні збереглися різні види степової рослинності, зокрема рідкісний вид – ковила (*Stipa capillata*). Висота бургтів від 2–2,5 метрів. В середині кратероподібне заглиблення діаметром близько 27 м. В східній частині кільцевого валу розташований прохід.

З східної частини відходять два подвійні дугоподібні бурти. Лівих два довжиною по 30 м, шириною 2–3 м, правих два довжиною 32 м, шириною 2–3 м.

Майдан № 8 (рис. 2).

Пам'ятка розорюється, розташована на правому березі річки Сула за 750 м на захід від будівлі магазину села Велика Бурімка. Серед місцевого населення розповсюджена назва – «Роблена могила».

Округла частина в діаметрі близько 35 м. Висота бургтів від 0,50 до 0,60 м. З південної частини відходять сім видовжених бургтів різної довжини. Довжина першого 38 м, другий та третій (54 м та 60 м) дотичні між собою, четвертий 75 м, п'ятий, шостий та сьомий (78 м, 80 м, 70 м) складаються з двох частин.

Місцевий краєзнавець Л.Г. Брудзь у 1954 р. проводив шурфування на майдані «Роблена могила» з метою виявлення культурного шару. У звіті за 1954 р. ІА НАНУ Л.Г. Брудзь відмічає виявлення залишків вогнища та

фрагментів обпаленої глини. Дослідник пов'язував це «городище» із захисними спорудами від нападу татар [3, 2].

Цікаво, що зазначена висота бургів (7–9 м) досить незвична для майданів Середньої Наддніпряниці. В 80-х роках земляні вали використані місцевим колгоспом для господарських потреб.

У жовтні 2012 р. під час обстеження стану збереженості археологічних пам'яток на прилеглій території поблизу села Богодухівка та смт Чорнобай (Черкаської області) не вдалося виявити залишків селітроварних майданів, які, ймовірно, могли бути. Адже на німецькій карті 1943 р. в масштабі 1:50000 у північному напрямку від села позначено висоту 153,6 під назвою «Майдан Абеля». Інтенсивна обробка землі, ймовірно, знищила повністю дану пам'ятку. Назва топоніма походить від прізвища поміщика Абеля, який мав тут свої землі.

На цій же карті східніше смт Чорнобай позначено курган під назвою «Майдан Мелехова могила». Візуальне обстеження території також не принесло результату.

Таке щільне розташування селітроварних майданів свідчить про те, що видобування селітри в Україні було поставлено на промислову основу. Таким чином, в результаті дослідження вдалось виявити залишки семи майданів та уточнити місце розташування восьмого.

Досліджені пам'ятки дають змогу виділити один із центрів селітроварного виробництва Лівобережної України, який територіально розташований в межах Чорнобаївського району Черкаської області.

Джерела та література

1. Археологія доби українського козацтва XVI–XVII ст. / Д.Я. Телегін (відп. ред.), І.С. Винокур, О.М. Титова, І.К. Свешніков та ін.: навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – 336 с.
2. Андрієнко В.П. Майдани і майданоподібні споруди // ВХУ. – 1971. – Вип.5. – С. 65–76.
3. Брудзь Л.Г. Звіт про проведення археологічної розвідки в с. Велика Бурімка, Чорнобаївського району, Черкаської області в 1954 році // НА ІА НАНУ. – 1954/17. – 11 арк.
4. Брудзь Л.Г. Звіт за розкопки Великобурімської середньої школи в 1964 році // НА ІА НАНУ. – 1964/61. – 4 арк.
5. Ляскоронский В.Г. Городища, курганы, майданы и длинные Змиевые валы в области Днепровского Левобережья // Тр. XIV АС. – М., 1911. – Т.III. – С. 1–82.
6. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии: (Сборник топографических сведений). – Полтава: изд. ПУАК, 1917. – VIII, 105, XIX с.
7. Сапегін С. Майдани і майданоподібні споруди Полтавщини // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К., 2003. – С.10–15.
8. Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., Пуголовок Ю.О. Селітроварницький стан на Більському городищі. – К., 2010. – 96, 4 с.
9. Шилов Ю.А. Космические тайны курганов. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 270 с.